

ФОРМУВАННЯ ЕСТЕТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ВЧИТЕЛЯ В ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПЕДАГОГІКИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Сергій МЕЛЬНИЧУК

Зміст статті присвячений дослідженню важливої педагогічної проблеми підготовки вчителя до естетичного виховання учнів в історії вітчизняної педагогіки ХІХ століття. Автор висвітлює два аспекти досліджуваної проблеми: 1) формування високого рівня естетичної культури особистості майбутнього учителя; 2) підготовка вчителя до естетичного виховання учнів.

Ключові слова: естетичне виховання, естетична культура, естетична підготовка вчителя.

Шістдесяті роки ХІХ століття були переломними в історії царської Росії педагогічної думки і школи.

Бурхливий розвиток російської філософії і літератури /Чернишевський, Добролюбов, Писарев, Некрасов, Д. Толстой, Тургенєв, Салтиков-Шчедрін і ін./, музики /"Могуча кучка"/, образотворчого мистецтва /"Передвижники"/, науки, поява матеріалістичних ідей, критичного реалізму, народності сприяли розгортанню широкого суспільно-педагогічного руху в усіх сферах політичного, економічного і культурного життя.

Позитивним у суспільно-педагогічній думці 60-х років було висунення ідеї загальнолюдського, безкласового виховання, а також спільну з цим проблему створення загальноосвітньої школи. Звичайно, були тим чи іншим чином поставлені такі аспекти педагогіки, як мета навчання і виховання, зміст шкільної освіти, моральне й естетичне виховання підростаючого покоління, жіноча освіта, підготовка вчительських кадрів і т.д. Всі ці питання широко дискутувалися в пресі і певною мірою знайшли своє відображення в проектах шкільних статутів, затверджених Міністерством у 60-ті та наступні роки /"Положение о начальных народных училищах – 1864." – "Устав гимназий и прогимназий – 1864 г.", "Положение о женских гимназиях и прогимназиях МНП – 1870 г.", "Общий устав императорских российских университетов – 1886 г."/.

Цінним у цій справі було те, що дискусія 60-х років зробила великий вплив на подальший розвиток педагогічних навчальних закладів і зокрема на підготовку вчителя до естетичного виховання учнів.

Один із активних ініціаторів демократичного педагогічного руху М. І. Пирогов /1810-1881 рр./ підкреслював, що для здійснення прогресивних реформ системи народної освіти в країні не вистачає головного – ділових і досвідчених педагогів, що більшість учителів приступає до своєї діяльності без спеціальної педагогічної підготовки. А навчання і виховання, стверджує він, "є не лише мистецтво, але і наука, якої необхідно навчитися спочатку в інших, а не у самого себе... Не підготувавши серйозно і науково людей до виконання цих обов'язків, ми ніколи не досягнемо бажаної мети в справі освіти". Для розв'язання цієї

проблеми він рекомендував створити педагогічні курси, семінари, при деяких університетах – інститути вчителів.

Винятково важливу роль у постановці й розробці проблеми педагогічної підготовки вчителя і підвищення його ролі у суспільстві відіграв наш вітчизняний педагог К. Д. Ушинський. Вважаючи основним недоліком у постановці народної освіти відсутність добре підготовлених педагогічних кадрів, він розробив проект учительської семінарії, який у подальшому мав велике значення у підготовці вчителів для початкових шкіл.

Особливий внесок у формуванні громадської думки про місце, роль і значення учителя в суспільстві внесли революціонери-демократи, вожді революційно-демократичного руху М. Г. Чернишевський, В. Г. Белінський, М. О. Добролюбов, визначні діячі культури і освіти.

Дискусії з проблем педагогічної підготовки вчителя не могли не торкнутися його загальнокультурної та естетичної підготовки.

І тут внесок визначних прогресивних педагогів того часу, письменників і громадських діячів був настільки важливим, що не втратив своєї актуальності і в наші дні.

Звичайно, ми не ставимо завдання проаналізувати всю їх спадщину в галузі естетичного виховання, однак спробуємо принаймні до певної міри систематизувати їх погляди на проблему формування естетичної культури та естетичної підготовки вчителя.

Незважаючи на деякі риси історичної обмеженості, естетична теорія російських революційних демократів була вищим етапом у розвитку демократичної естетики і зробила великий прогресивний вплив на розвиток вітчизняного мистецтва й естетичного виховання народу.

В. Г. Белінський у своїх загальнолітературних статтях, рецензіях, відгуках на дитячі книги і підручники, у численному різноманітному листуванні приділяв велику увагу питанням педагогіки – він розкривав справжню суть урядової політики щодо освіти народу, реакційне обличчя офіційної імперської педагогіки й водночас сформулював мету, завдання і зміст нової революційно-демократичної науки про навчання і виховання.

Основна ідея педагогічної теорії В. Г. Белінського – це гармонійний розвиток особистості. Виходячи з цього, він розглядав процес виховання у єдності всіх його сторін, підкреслюючи при цьому, що "естетичне почуття є основа добра, основа моральності". Провідну роль у формуванні гармонійно розвиненої особистості він відводить вчителю: "Який важливий, великий і священний сан вихователя, – писав він, – в його руках участь цілого життя людини". Белінський закликав педагогів розвивати у дітей із самих ранніх років почуття витонченості як одного із найперших елементів людяності, бо лише при вихованні цього почуття, за словами Белінського, можлива людська гідність, лише з ним можливий розум, лише з ним учений може піднятися до світових ідей і лише з ним громадянин зможе принести в жертву Вітчизні і свої особисті вигоди. Без

нього, без цього почуття, нема генія, нема таланту, залишається лише один вульгарний "здоровий глузд", необхідний для домашнього укладу життя, для дрібних розрахунків егоїзму.

Особливе місце у вихованні почуття витонченості Белінський відводив поезії і музиці, він стверджував, що вихована музикою краса облагороджує душу дитини і розвиває у неї багатий внутрішній світ.

Надаючи великого значення мистецтву в естетичному вихованні дітей, він одночасно ставив високі вимоги до зовнішнього вигляду вихователів, підкреслюючи, що зовнішня культура повинна визначатися внутрішнім світом людини. Звертаючись до педагогів, вихователів, Белінський пише: "Не випускайте із виду жодної сторони виховання: кажіть дітям і про акуратність, про зовнішню чистоту, про благородство і гідність манер і спілкування з людьми, але виводьте необхідність всього цього із загального та із вищого джерела – не з умовних вимог громадських знань або станів, а із величності людського звання, не із умовних понять про пристойність, а із вічних понять про людську гідність. Переконайте їх, що зовнішня чистота і витонченість повинні бути вираженням внутрішньої чистоти і краси..."

Белінський попереджував при цьому, що, виховуючи дитину, вчителю необхідно уникати формалізму і будувати процес виховання так, щоб торкатися всіх психічних функцій: емоцій, естетичних почуттів, свідомості й волі.

М. Г. Чернишевський щодо проблем формування особистості виходив з того, що головну, вирішальну роль у цьому процесі відіграють умови життя, навколишня дійсність і виховання, Людина не народжується доброю чи лихою, порядною чи злодієм, – говорив він, – а стала тим та іншим у залежності від умов, в яких вона знаходиться, від виховання, яке вона одержує. Виконати по-справжньому обов'язки вихователя може тільки той учитель, який мав "високі і широкі пізнання" у всіх сферах людського життя. Виховати будь-яку якість у дитини можливо лише тоді, коли сам володієш ними. "Вихователь сам повинен бути тим, ким він хоче зробити вихованця". Отже, для здійснення загальної мети виховання, яка, за визначенням Чернишевського, повинна розв'язуватися в єдності чотирьох складових, органічно поєднаних між собою частин /розумового, морального, естетичного і фізичного/, вчитель сам повинен бути належним чином вихованим і володіти методикою виховного процесу кожного з цих видів виховання.

Відводячи вчителю роль керівника і наставника у формуванні життєвого шляху вихованців у відповідності з їх здібностями та інтересами, Чернишевський акцентує увагу на тому, що педагог повинен "досить вдало розвивати духовні сили учнів, турбуючись про їх найшвидші успіхи, збагачувати їх здібності, знати, до яких мистецтв і наук вони мають природну схильність, направляти твердою рукою їх

заняття і вести їх тією дорогою, якою, на його думку, вони якнайкраще досягнуть поставленої мети".

Вчителеві, який не володіє достатньо широким науково-педагогічним світоглядом, не слід дивуватися, що він кривого зробив покрівельником, глухого – музикантом, безсилою боягуза – кучером, і "що ж дивного, якщо і покрівельник ваш, і музикант, і кучер всі однаково погано виконують свою справу". Він вважав, що вчитель, крім навчання і виховання учнів, покликаний служити Батьківщині й народу, посвятити себе у вільний від занять час поширенню серед народу наукових, художніх, педагогічних та інших знань.

М. О. Добролюбов, вважаючи вчителя головною особою у навчанні і вихованні підростаючого покоління, ставив перед ним особливо високі вимоги. Кожний педагог повинен обов'язково мати досить високий всебічний розвиток, широкі і різнобічні знання, що повністю гармонійно поєднані із сформованими ним же демократичними поглядами. У зміст широких і різнобічних знань він включає і естетичну підготовку вчителя, він не уявляє собі вчителя, який не може задовольнити запити дітей у галузі мистецтва, науки і т. п. "Що коли дитина захоплюється картиною, статуєю, п'єсою, милується квітами, комахами, із зацікавленістю вдивляється в який-небудь фізичний або хімічний прилад, звертається до свого вихователя із запитанням, а він не в змозі нічого пояснити".

Крім високої і різнобічної наукової підготовки, вчитель повинен бути глибоко обізнаним і в питаннях методики викладання і виховання. Він не може бути повноцінним працівником, якщо має досить невиразні поняття як про мистецтво навчання, так і про виховання. Йому потрібні сили і знання, щоб вести своїх вихованців найкращим і найправильнішим шляхом у будь-якій справі.. "Чи розкривав він у дитини схильність до музики, живопису..., поетичне почуття, здібність до вивчення мов і т.д. він повинен бути здатним розвивати все у свого вихованця". Якщо він не може за все це взятися, значить, сам він ще не стільки розвинений, щоб виховувати і навчати інших.

У поглядах Л. М. Толстого на виховання і роль учителя у виховному процесі, як відомо, були деякі протиріччя й окремі помилкові судження. На початку своєї педагогічної діяльності він вважав, що учитель не повинен займатися вихованням дітей, а лише їх освітою.

Але пізніше Л. М. Толстой прийшов до висновку, що таке розмежування функцій навчання і виховання невиправдане, що без виховання нема навчання і – навпаки.

Будучи одним із активних учасників суспільно-педагогічного руху 60-х років, Д. М. Толстой різко критикував стан навчання і виховання в школах з їх казарменим режимом, муштрою, зубрячкою, і зокрема – викладання предметів естетичного циклу.

Він підкреслював, що для викладання дисциплін естетичного циклу потрібні добре підготовлені вчителі. У багатьох народних школах того

часу мистецтво або ж взагалі не викладалось, або ж зводилося до розучування молитв і примітивного малювання. Вся виховна функція музики і співів зводилася до релігійно-морального виховання. У зв'язку з цим Толстой відзначав: "Ніщо так не шкідливо у викладанні музики, як те, що схоже на знання музики – виконання хорів на екзаменах, актах і церквах". Він був глибоко переконаним, що у кожної людської особистості є потреба одержувати естетичну насолоду від мистецтва і що "ця потреба має право і повинна бути задоволена". Позбавляти дитину "права насолоди мистецтвом", позбавляти вчителя "права вести у ту галузь високої насолоди, в яку всіма силами душі" проситься його істота, є велика аморальність.

Обов'язок вчителя і школи, – за переконанням Толстого, – задовольняти законну потребу дитини у мистецтві. Але реалізувати це завдання можна лише у тому разі, коли співи і музика будуть знаходитися у руках педагога, який має необхідну теоретичну і методичну підготовку, а не буде віддано на відкуп церковним півчим, які, як правило, не володіють елементарною нотною грамотою, але "самі беруться учить, не маючи понять про ноти, і виявляються зовсім неспроможними, коли починають співати те, чого їм ще не кричали на вухо".

Отже, погляди Л. М. Толстого на роль учителя в школі щодо реалізації завдань естетичного виховання можна звести до таких основних положень: 1/ у кожній дитині є велика потреба в спілкуванні з мистецтвом; 2/ обов'язком педагогів є задоволення цієї потреби шляхом введення предметів естетичного циклу в число обов'язкових занять у школі; 3/ для задоволення потреб дітей у мистецтві школі потрібен учитель із спеціальною підготовкою в галузі мистецтва.

Великою заслугою Ушинського є розробка системи науково-педагогічної підготовки вчительських кадрів, в якій важливе місце відводиться естетичній підготовці вчителя. У роки піднесення суспільно-педагогічного руху за прогресивну реформу змісту навчання і виховання в школі й педагогічну підготовку вчителя К. Д. Ушинський опублікував "Проект учительської семінарії" /1861р./, в основу якого покладені ті вимоги, яким, на його думку, повинен відповідати вчитель.

У системі підготовки вчителів К. Д. Ушинський передбачав, крім учительської семінарії, відкривати підготовчу школу, яка б готувала абітурієнтів для семінарії. Характерно, що і в навчальних класах і для цього типу шкіл ним передбачалось введення співів, малювання, креслення, каліграфії.

Коли період піднесення суспільно-педагогічного руху змінився реакцією, прогресивна діяльність Ушинського стала небажаною царському урядові, і він направляється у відрядження за кордон для вивчення стану жіночої освіти і складання підручників г педагогіки. Це відрядження він справедливо розглядав як замасковане заслання.

Відвідавши кілька країн і вивчивши освіту за кордоном, К. Д. Ушинський видав працю "Педагогічна поїздка по Швейцарії". У ній він, зокрема, підкреслює актуальність естетичного виховання та естетичної підготовки вчителя. Він позитивно оцінює стан естетичного виховання майбутніх учителів у швейцарських учительських семінаріях. Вокальні, інструментальні концерти, музично-літературні вечори і спектаклі семінаристів "сприяють створенню того мирного, діяльного і облагородженого життя закладу, яке так сильно впливає на характери молодих людей", а отже, сприяє підготовці вихованців до забезпечення естетичного виховання учнів шкіл.

К. Д. Ушинський не тільки визначив коло навчальних предметів в учительських семінарах, а й роль та місце кожного з них у педагогічній підготовці вчителя. Він вважає, що коли вчитель одержав уміння і навички у галузі малювання, він зможе урізноманітнити процес навчання і цим самим зацікавити ним учнів. Усі діти, стверджує Ушинський, пристрасні малювальники, і школа повинна задовольнити цю законну і корисну пристрасть. "Малювання є для дитини найприємніший відпочинок після розумової праці, і, отже, дає наставнику можливість урізноманітнити класні заняття не залишаючи нікого без справи".

Обґрунтовуючи значення співів у навчальному плані, він підкреслює їх активну роль у здійсненні навчально-виховних завдань. Якщо клас перевтомився, писав він, працює в'яло, pojawiaються позіхання, пустощі, то вчитель, що володіє умінням співати, може використати хоровий спів з метою відновлення працездатності учнів класу, запропонує проспівати яку-небудь пісеньку – і все прийде знову до порядку, енергія відродиться, і діти почнуть працювати з новими силами.

Отже, К. Ушинський підкреслює важливу функцію мистецтва для зняття психічної напруги, розумової перевтоми, переведення дитини в інший вид психічної діяльності. Це особливо важливо у наш час в умовах науково-технічної революції, коли психіка людей в результаті урбанізації, широкого потоку інформації, негативно екологічної обстановки має велике перевантаження. Досвідчені вчителі і в наш час широко використовують поради К. Д. Ушинського, використовуючи мистецтво як стимулюючий засіб активізації розумової діяльності учнів, проводячи під час уроків музичні, ритмічні, художньо-словесні паузи.

Особливе місце в системі естетичного виховання він відводив хоровому співу, яке покликане, на його думку, розв'язанню одного із надзвичайно важливих педагогічних завдань – вихованню почуттів, а отже, і підготовці до цієї справи вчителя. В пісні, і особливо хоровій, є взагалі не лише щось збуджуюче і освіжаюче людину, але щось таке, що організовує працю, приваблює співаків до дружної справи, "ось чому потрібно ввести пісню: вона кілька окремих почуттів зливає в єдине міцне почуття і кілька сердець в одне дуже чуттєве серце, а це дуже важливо в школі, де загальними зусиллями повинні перемагати труднощі у навчанні.

В пісні є, крім того, щось виховуюче душу і особливо почуття, і причому почуття чисто людське... Який це могутній педагогічний засіб – хоровий спів".

Водночас автор із співчуттям констатує, що в середніх навчальних закладах того часу співи не були обов'язковим предметом, що композитори і поети не зробили майже нічого, щоб створити для школи пісенний репертуар – і все це свідчить про те, що суспільство не виявляє належної турботи про виховання молодого покоління, "а пора б уже давно розбудити і нашу школу дзвінкою, дружною піснею".

Відзначимо, що проблема створення пісенного репертуару для потреб школи і виховання учнів у ті роки була досить актуальною, бо майже в усіх навчальних закладах домінуюче становище займав церковний спів. Досить актуальна ця проблема і для сучасної української школи, адже більшість пісенних збірників випущено у період існування колишнього СРСР і мають російськомовний характер.

К. Д. Ушинський вважав за необхідне озброїти майбутнього вчителя психолого-педагогічними основами естетичного виховання. Це завдання, на думку автора, повинно бути розв'язане в курсі педагогіки. Працюючи з 1859 по 1862 р. інспектором класів жіночого Смольного інституту, він розробив програму цього курсу для слухачів дворічного педагогічного класу. Один із його розділів присвячений проблемі естетичної підготовки майбутнього вчителя, де передбачено такі теми: художнє почуття і його психічні та фізіологічні основи; прояв цього почуття в музиці, живописі, скульптурі, поезії, в любові до природи і людини; умови, що сприяють і протидіють розвитку художнього почуття; поетичний елемент у вихованні; оцінка різних поетичних творів і їх вплив на душу дитини; вплив занять мистецтвом і особливо музикою та живописом на загальний розвиток і духовний настрій дітей.

Доцільно відзначити, що в жодній програмі з педагогіки для педагогічних навчальних закладів країни того часу не приділялась така увага проблемі естетичної підготовки вчителя, як це було в програмі, складеною К. Д. Ушинським. При її складанні і реалізації він спирався на такі науки, як фізіологія і психологія, вважаючи їх основоположними для пояснення цілого ряду явищ духовного життя, пов'язаних з формуванням естетичних почуттів, емоцій, уяви, смаків тощо. Цінним є і те, що автор програми обґрунтував і чітко визначив значення, мету та завдання усіх видів мистецтва й природи в естетичній підготовці вчителя та естетичному вихованні учнів.

Не втратили в наші дні вказівки К. Д. Ушинського щодо ролі й місця народної поезії і художньої літератури в естетичному вихованні. Він відзначав, що вибір творів, вивчення і заучування їх повинні бути досить ретельнішими, вони повинні бути високохудожні, доступні дитячому розумінню, збуджувати бадьорість, життєрадісність, енергію, та водночас застерігав від зайвої моралізації – "будь-яка щира насолода від

прекрасного є уже сама по собі джерелом морального почуття. Суха сентенція нітрохи не допоможе справі, але, навпаки, лише зашкодить їй".

Важливе місце в естетичній підготовці вчителя автор згідно з ідеєю народності у навчанні, вихованні відводить ознайомленню з народною поезією /піснями, билинами, казками, поговірками, загадками тощо/, бо, за його висловом, з народу ллється чудова народна пісня, із якої черпають своє натхнення і поет, і художник, і музикант; чується влучне глибоке слово, в яке вдумуються філолог і філософ, й викликає дивування, глибина та істина цього слова.

Отже, в розробленій системі підготовки народних учителів К.Ушинський визначав шляхи і засоби естетичної освіти та естетичної підготовки майбутніх педагогів. Основні положення цієї системи актуальні і в наш час.

Підбиваючи підсумки проведеного дослідження, слід відзначити, що погляди визначних вітчизняних педагогів і громадських діячів у галузі естетичної підготовки вчителя здійснили великий вплив на визначення її мети, завдань, змісту, форм і методів теорії та практики вітчизняної педагогіки.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Белінський В.Г. Полное собрание сочинений: в 13 томах. – М. – Л., 1948.
2. Чернишевський М.Г. Полное собрание сочинений: в 16 томах. – М., ГУМ 1932-1963. – Т.1.
3. Толстой Л.Н. Педагогические сочинения. – М.: Учпедгизд. 1953.
4. Ушинський К.Д. Вибрані твори: У 2-х томах. – К.; Радянська школа, 1983.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Мельничук Сергій Гаврилович – доктор педагогічних наук, професор, заслужений працівник освіти, завідувач кафедри педагогіки початкової освіти та соціальної педагогіки КДПУ ім. В. Винниченка.

Коло наукових інтересів: удосконалення навчально-виховного процесу у вищій та початковій школі